

Grzegorz Białuński

Źródła i literatura do dziejów południowo-wschodnich obszarów państwa krzyżackiego (do 1525 r.)

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 165-176

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grzegorz Białuński

Źródła i literatura do dziejów południowo-wschodnich obszarów państwa krzyżackiego (do 1525 r.)*

W artykule chcę ukazać stan zachowania źródeł i historiografii do dziejów państwa krzyżackiego, ale tylko jego południowo-wschodnich zakątków, mianowicie obszaru późniejszych Mazur w ujęciu M. Toeppena, tj. bez okolic Ostródy, Olsztynka, Działdowa i Nidzicy. Takie ograniczenie terytorialne uzasadnione jest m.in. różnicą w procesach historycznych zachodzących we wschodnich i zachodnich Mazurach.

1. Źródła

Większość materiałów do dziejów państwa krzyżackiego znajduje się obecnie w Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz w Berlinie-Dahlem, kwerendy w innych archiwach nie dają tak dobrych rezultatów. W Archiwum Archidiecezji Warmińskiej w Olsztynie warto prześledzić dokumenty diecezji warmińskiej, która obejmowała całe późniejsze Mazury¹, czy też źródła o stosunkach Warmii z Prusami Krzyżackimi po 1466 r.; wreszcie korespondencję biskupów warmińskich². Natomiast w Archiwum Państwowym w Toruniu trzeba zwrócić uwagę na mikrofilmy Ordensbriefarchiv oraz fragmenty Ostpreussische Folianten i Ordensfolianten³, jak też zespół listów i dokumentów z czasów krzyżackich, z których jednak tylko pojedyncze dotyczą obszarów południowo-wschodnich państwa zakonnego⁴. Niewiele wnoszą również zbiory Archiwum Państwowego w Olsztynie, w którym znajdują się mikrofilmy z innych źródeł królewieckich, jak Etats Ministerium (zespół z czasów Prus Książęcych, ale zawierający odpisy dokumentów krzyżackich) i Ordensbriefar-

* Artykuł stanowi nieco zmienioną wersję referatu wygłoszonego na sesji naukowej pt. „Źródła i literatura do dziejów Mazur w średniowieczu” zorganizowanej przez Towarzystwo Naukowe im W. Kętrzyńskiego i Ośrodek Badań Naukowych w Olsztynie w dniu 9 grudnia 1999 r. W pracy pominięto analizę źródeł i literatury dotyczącej Prusów, która miała być omówiona w oddzielnym referacie, jak też sprawy gospodarcze, kulturę i sztukę.

1 Przykładowo: Archiwum Biskupie, H 416.

2 Archiwum Biskupie, D. Najciekawsze dokumenty dotyczące początków poszczególnych parafii na Mazurach zostały opublikowane, por. Liedtke, *Urkunden über kirchliche Orte und Geistliche in Masuren vor der Reformation. Neue Folge*, Masovia, 1901, H. 7, ss. 235—249.

3 Ordensfolianten (dalej: OF) obejmują numery od 1 do 59 i 290; zaś Ostpreussische Folianten (dalej: Ostpr. Fol.) od 1 do 115a.

4 W ostatnich latach podjęto próbę wydania tych dokumentów, por. A. Radziwiński, J. Tandecki, *Katalog dokumentów i listów krzyżackich Archiwum Państwowego w Toruniu*, t. 1 (1251—1454), Warszawa 1994; tychże, *Katalog dokumentów i listów krzyżackich oraz dotyczących wojny trzynastoletniej z Archiwum Państwowego w Toruniu*, t. 2 (1454—1510), Warszawa 1998.

chiv⁵, które wykorzystywać można w przypadku nie dotarcia do oryginałów berlińskich. W Archiwum Państwowym w Elku odnalazłem księgi oleckiego sądu powiatowego z XVIII i XIX w., w których znajdują się również kopie dokumentów lokacyjnych starostwa oleckiego z czasów krzyżackich⁶.

Warto odnotować jeszcze przydatność pewnych materiałów z Archiwum Głównego Akt Dawnych, mianowicie ksiąg sądowych ziemskich i grodzkich, akt skarbowych Rzeczypospolitej (tutaj m.in. lustracje), zwłaszcza w świetle poszukiwania źródeł migracji mazowieckiej. Do tego zagadnienia można też wykorzystać notatki z mazowieckich ksiąg grodzkich, które znajdują się w zbiorach Komisji Historycznej PAN w Krakowie (Zakład Dokumentacji IH PAN: Teki Pawińskiego). Wracając do AGAD-u, trzeba wymienić nadto zespół „Prussiae” zawierający 199 pergaminowych dokumentów, w tym pewną liczbę z czasów krzyżackich (od 1263 r.).

Przejdźmy do krótkiej charakterystyki źródeł w Berlinie. Podstawę dla czasów krzyżackich stanowi zespół „Ordensbriefarchiv”⁷. Wbrew nazwie znajdują się tutaj też niektóre przywileje lokacyjne, akta wizytacyjne, inwentarze zamkowe i inne. Szczególne znaczenie mają właśnie owe przywileje lokacyjne i korespondencja lokalnych urzędników krzyżackich i ich poddanych. Na oddzielną wzmiankę zasługuje szczegółowe sprawozdanie z popisu wojskowego z 1519 r.⁸ Wykazano wówczas wszystkie osady, ich charakter oraz liczbę i nazwiska mieszkańców. W sumie na podstawie tego dokumentu można określić np. stan osadnictwa na krótko przed ostatnią wojną polsko-krzyżacką. Podobny charakter jak „Ordensbriefarchiv” ma dział „Pergamentsurkunden”, tutaj też zwraca uwagę korespondencja lokalnych urzędników oraz przywileje lokacyjne.

Dla czasów krzyżackich duże znaczenie mają również dokumenty z tzw. „Ordensfolianten”, a zwłaszcza nr 161m (Węgorzewo: 1514 „Vorrechnunge des Cammerampts Angerburgk: Anno dy 1514 habe ich Bruder Dittrich v Bobenhausen DO Fischmeister uff Angerburg disser Camerampts vorrechnung angefangen”); 176a (Elk: Verzechnus des ampts Lick Anno 1510, 1511, 1522); 175 (Straduny, Lec), 183 (Szczytno), 184 (Ryn, Zelki)⁹; zawierające pełny wykaz osad, ich status, a także liczbę i nazwiska mieszkańców poszczególnych okręgów z początków XVI w. Taki szczegółowy wykaz z drugiej połowy XV w. choć niepełny posiadamy dla Elku nr 176 (*Item im 79ten jare ist diß dy newe außgebe der Beutner off daß and'jer eyn Pfleger zcur Ligk vom Pfingstage*), zaś dla Szestna z 1449 r.¹⁰ Dokładnego źródła brak tylko dla okręgu piskiego, choć uzupełnia go

5 Ordensbriefarchiv (dalej: OBA) w całości, choć bez katalogu, co znacznie utrudnia korzystanie z niego; Etats Ministerium (dalej: EM) poszczególne starostwa (brak Pizsa), np. Węgorzewo nr. 351–370 (starostwo), nr. 371–374 (miasto); Elk nr. 6390–6399 (powiat), nr. 6399–6403 (miasto); Olecko nr. 6724–6732; Lec (Giżycko) nr. 6707–6708.

6 Archiwum Państwowe w Suwałkach. Oddział w Elku, Preussisches Amtsgericht Grundbuchamt Treuburg / Pruski Sąd Obwodowy w Olecku, sygn. 105.

7 Zostały opublikowane rejestry OBA i Pergamentsurkunden, por. *Regesta historico-diplomatica Ordinis S. Mariae Theutonicorum 1198–1525*, Bd. 1–3, Göttingen 1948–1973.

8 OBA 22935; w Archiwum Państwowym w Olsztynie mikrofilm 267/82.

9 OF 175, Einnahmen und Ausgabenbuch des Kammeramtes Lötzen 1507 bis 1509, 1511 bis 1513, OF 184 Einnahmen und Ausgabenregister des Amtes Rhein 1516/17.

10 OF 186.

najpełniejszy wykaz popisu wojskowego z 1519 r. (OBA, nr 22935). W innych OF znajduje się też kilka przywilejów lokacyjnych dla komornictwa węgorszewskiego (OF nr 94, 97, zwłaszcza 105) i szestneńskiego (OF nr 97b).

Trzeba też wspomnieć o niedawno ponownie odkrytej księdze przywilejów lokacyjnych komturstwa brandenburskiego, tutaj głównie przywileje z rejonu Barcian, ale też Węgorzewa¹¹.

Zasób źródeł pochodzący z czasów krzyżackich nie byłby jednak wystarczający do odtworzenia np. kwestii społecznych, gdyby nie źródła z czasów książęcych. Dla czasów Prus Książęcych materiał źródłowy jest bowiem o wiele bogatszy. Podstawowe materiały są zgromadzone w tzw. Ostpreussische Folianten. Na uwagę zasługują tu przede wszystkim księgi zamkowe (Hausbücher), gdzie się znajdują m.in. kopie przywilejów lokacyjnych oraz wszelkie kontrakty kupna i sprzedaży ziemi zawierane w danym starostwie od czasów krzyżackich. Każde starostwo posiadało taką księgę, w której rejestrowano wszelkie transakcje ziemią oraz kopiariusz dotychczasowych przywilejów poszczególnych osad. Nie zachowały się takie księgi dla starostwa zelkowskiego, które było starostwem dziedzicznym w ręku von Heydecków, a akta podworskie zaginęły. Dla starostwa węgorszewskiego są to księgi nr 133 („Haus und Ingrossationsbuch des Koenigl. Preuß. Hauptamts Angerburg” z XVIII w., zawiera zwłaszcza przywileje dla szlachty), nr 134 („Des Herzoglich Preußischen Hauptamts Angerburg Haus und Ingrossations Buch Lit. B. Von anno 1543 bis 1610”; zawiera przede wszystkim przywileje dla wsi czynszowych i wiele kontraktów spadkowych). Dla Węgorzewa przywileje znajdują się ponadto w nr 124 („Hantvesten Buch das Hauses u. Cammerampts Angerburgk AD 1538, von newes Copirth”; zawiera prawie wszystkie przywileje z czasów krzyżackich oraz książęcych do 1538).

Dla starostwa straduńskiego (oleckiego) są to następujące księgi: nr 125 („Die Handfestungen der Underthanen des Gebiets Stradaun Auscopieret Anno 1538”, zawiera przywileje do 1538 r.) oraz dwie najpełniejsze — nr 261 (księga z pierwszej połowy XVIII w., z czasów Fryderyka I) i 261a („Hausbuch des Amtes Oletzko A. Bis Ende 17. Jhr.”).

Dla starostwa elckiego dla okresu do 1538 r. podstawę tworzą dwie księgi: nr 119 oraz 125 (zawierające pełny zestaw przywilejów dla wolnych i wsi czynszowych oraz wykaz tzw. oraczy). Uzupełnienie dla czasów do 1568 r. zawiera księga nr 229 („Privilegien Handveste u. Verschreibungen ab ao: 1588 Lyck”).

Wreszcie dla starostwa piskiego do 1538 r. przywileje zawiera również księga nr 125, której dopełnienie dla następnego okresu daje księga nr 207 („Hausbuch Johannisburg Lit. A”) oraz nr 208 (Hausbuch z pierwszej połowy XVIII w., zawierający przede wszystkim przywileje z XVII i początku XVIII w.).

Podstawowy zasób kopii przywilejów lokacyjnych dla Leca znajduje się pod nr. 223—228¹², dla Rynu nr. 332—334¹³, dla Szestna nr. 124, 126, 348; zaś dla Szczytna nr. 125, 262, 262a.

11 Rep. 100 A, nr 245 (fotokopie), oryg. w Landesbibliothek Hannover, sygn. XIX 1083.

12 Ostpr.F. 223 Privilegienbuch, 224 Privilegienbuch, 225 Ingrossationsbuch, 228 Beständnisbuch.

13 Ostpr.F. 332, 333, 334. Wszystkie te księgi zostały opublikowane (część w regestach): *Kleines Hausbuch des Amtes Rhein*, *Altpreussische Geschlechterkunde*. Neue Folge (dalej: APG NF), 1984, t. 15, ss. 73—141, *Weisses*

Nie powinno się także pomijać dokumentów zgromadzonych w *Etats-Ministerium*. Zawierają one dokumenty dotyczące poszczególnych osad (kontrakty, kopie przywilejów), granic, sądownictwa, szkolnictwa, kościoła i wojskowości danego starostwa i miast, w tym wiele odpisów dokumentów z czasów krzyżackich. Poszczególne starostwa i miasta stanowią osobny, wydzielony dział i tak: starostwo i miasto Węgorzewo to nr. 7—8, Olecko nr 103 (miasto 103/2), Ełk nr 93 (miasto 93/2), starostwo i miasto Pisz nr. 57—58, starostwo leckie nr 92 (miasto Lec 92/2), szczywieńskie nr 104, starostwo ryńskie nr 122 (miasto Ryn 122/2), zaś starostwo szestneńskie nr 130 (miasto Mrągowo nr 130/2).

Dane o szlachcie pruskiej zgromadzone zostały w zespole *Adelsarchiv*¹⁴. Są to szczegółowe dane o poszczególnych rodzinach szlacheckich w Prusach Książęcych oraz ich majątkach. *Adelsarchiv* zawiera przywileje lokacyjne, dokumenty z transakcji kupna i sprzedaży ziemi, kontrakty małżeńskie i testamentowe. Część z nich posiada odpisy jeszcze z czasów krzyżackich. Każda rodzina ma osobną teczkę z własną sygnaturą, np. Blumsteinowie 116, Czechańscy 220, Czwalinowie 225, Grzegorzewscy 421, Grabowscy (Ławscy) 415, von Heydeckowie 462, Nostitzowie 838, Schenck zu Tautenburgowie 1114, itd.

Dodać jeszcze należy kilka słów o źródłach już opublikowanych. Dla najwcześniejszego okresu przydatne są: *Das Grosse Zinsbuch*¹⁵ oraz *Das Grosse Ämterbuch des Deutschen Ordens*¹⁶, zawierające wiele cennych informacji z zakresu osadnictwa, kwestii społecznych i gospodarczych. Dla ustalenia rozwoju parafialnego pierwszorzędny materiał stanowią zaś *Sedes archiepiscopales dioecesis Warmienses*¹⁷. Dla procesów migracyjnych osadników z Mazowsza cenne są zwłaszcza *Mazowieckie zapiski herbowe z XV i XVI w.*¹⁸ W kwestiach prawno-społecznych szczególnie przydatne są *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens* wydane przez M. Toepfena¹⁹. Trzeba też wspomnieć o podstawowym źródle tych czasów *Preussisches Urkundenbuch*, jednakże obecnie doprowadzony zaledwie do połowy XIV w. ma dla naszego obszaru dosyć ograniczone znaczenie²⁰. Więcej danych źródłowych dostarcza — przestarzały już jednak — *Codex Diplomaticus Prussicus*²¹. Źródła typu historiograficznego zostały zebrane w *Scriptores rerum Prussicarum*²², w tym tak cenne, jak kronika Piotra z Dusburga czy Wiganda. Niewątpliwie jest to jedno z ważniejszych wydawnictw źródłowych, choć dzisiaj przestarzałych pod względem edytorskim. Zwrócić też należy uwagę na liczne przedruki przywilejów lokacyjnych dla poszczególnych miejscowości, zawarte w różnych

Hausbuch des Amtes Rhein, ibidem, ss. 142—194, *Rotes Hausbuch des Amtes Rhein*, ibidem, 1986, t. 17, s. 2—60, wydawcą wszystkich źródeł był H. H. Diehlmann.

14 Por. H. Koeppen, *Das „Adelsarchiv“ des Staatsarchiv Königsberg (Archivbestände Preuss. Kulturbesitz) im Staatlichen Archivlager in Göttingen*, APG NF, 1975, t. 8, ss. 279—296.

15 Wyd. P. Tiehlen, Marburg 1958.

16 Wyd. W. Ziesmer, Wiesbaden 1968.

17 *Scriptores rerum Warmienses*, t. 1, Braunsberg 1866, ss. 384—444.

18 Wyd. A. Wolff, Kraków 1937.

19 Wyd. w Lipsku 1874—1886 (wznowienie Aalen 1973—1975).

20 Wyd. od 1882 r., ostatni t. 5 w 1986 r.

21 Wyd. przez J. Voigta, t. 1—6 (1836—1861).

22 Wyd. w Lipsku w latach 1861—1874 (t. 1—5); t. 6 w 1968.

czasopismach i wydawnictwach np. „Masovii”, „Unser Masuren Land”, „Aus der Heimat”, „Altpreuussische Monatsschrift”.

2. Literatura

Ogólnie można rzec, że źródła były — w stopniu mniejszym bądź większym — już wykorzystywane, choć niewątpliwie nie w całości i jeszcze w sposób niewystarczający. Stan badań wschodnich Mazur — co można zaznaczyć już na wstępie — nie jest więc w sumie zbyt zaawansowany. Na początku omówić należy prace o charakterze syntez dotyczące Mazur i Prus Wschodnich. Tutaj należy wyjść od prac pióra C. Hennenbergera, Ch. Hartknocha i L. von Baczeko²³, choć stanowią one dzisiaj jedynie zabytki historiograficzne. Pewną wartość zachowały prace z XIX w. J. Voigta²⁴ oraz K. Lohmeyera²⁵, dodajmy do tego jeszcze interesującą pracę L. Webera²⁶. Podstawową syntezą niemiecką jest dzisiaj B. Schumachera *Geschichte Ost- und Westpreussens*²⁷, ostatnią zaś praca H. Boockmanna²⁸. Z prac polskich autorów należy wymienić syntezy K. Piwarskiego, K. Górskiego i S. Salmonowicza²⁹. Najlepszą syntezą jest niewątpliwie *Historia Pomorza* pod red. G. Labudy³⁰, prócz niej na uwagę zasługuje najnowsza synteza dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach autorstwa M. Biskupa i G. Labudy oraz *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*³¹.

Pierwsze opracowania naukowe tego obszaru powstały jeszcze w XIX w., np. monografia powiatu węgorzewskiego pióra H. Schmidta³². Następnie M. Toeppen w swojej *Geschichte Masurens*³³ dosyć dokładnie omówił cały obszar Mazur w czasach krzyżackich zarówno pod względem dziejów politycznych, jak i społeczno-gospodarczych. O procesach osadniczych i społecznych, ale za to świadomie jednostronnie (propolsko) pisał W. Kętrzyński w *O ludności*

23 C. Hennenberger, *Erklärung der Preussischen grössern Landtaffel oder Mappen*, Königsberg 1595; Ch. Hartknoch, *Alt- und Neues Preussen*, Frankfurt—Leipzig 1684; L. von Baczeko, *Geschichte Preussens*, Bd. 1—6, Königsberg 1792—1800, dodać należy syntezę A. von Kotzebue, *Preussens ältere Geschichte*, Bd. 1—4, Riga 1808, krytyczną wobec działalności krzyżackiej.

24 J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1—9, Königsberg 1827—1839, praca tendencyjna, prozakonna, podobnie jak późniejsza praca L. von Ranke, *Zwölf Bücher preussischer Geschichte*, Bd. 1—3, Berlin 1878.

25 L. Lohmeyer, *Geschichte von Ost- und Westpreussen*, Bd. 1—2, Gotha 1880—1881.

26 L. Weber, *Preussen vor 500 Jahre in culturhistorischer, statistischer und militärischer Beziehung, nebst Special-Geographie*, Danzig 1878.

27 Wyd. Königsberg 1937.

28 H. Boockmann, *Ostpreussen und Westpreussen*, Berlin 1992.

29 K. Piwarski, *Dzieje Prus Wschodnich w czasach nowożytnych*, Gdańsk 1946; K. Górski, *Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1977; S. Salmonowicz, *Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa*, Poznań 1987.

30 T. 1—2, Poznań 1969—1984.

31 M. Biskup, G. Labuda, *Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Gospodarka — społeczeństwo — państwo — ideologia*, Gdańsk 1986; *Dzieje Warmii i Mazur w zarysie*, t. 1: *Od pradziejów do 1870 roku*, Warszawa 1981.

32 H. Schmidt, *Der Angerburger Kreis in geschichtlicher, statistischer und topographischer Beziehung*, Angerburg 1860.

33 Opublikowana w Gdańsku 1870 r., zob. s. 104 i n. Wydanie polskie: M. Toeppen, *Historia Mazur*, Olsztyn 1995, przełożyła M. Szymańska-Jasińska, oprac. i wstępem poprzedził G. Jasiński.

polskiej w Prusiech niegdyś krzyżackich³⁴. Zaletami obu ostatnich prac było niewątpliwie szerokie wykorzystanie źródeł królewieckich.

W XIX i na początku XX w. powstało wiele prac obejmujących dzieje poszczególnych miast, parafii i powiatów: np. parafia rydzewska M. Gerssa³⁵, kronika parafii leckiej E. Trinckera³⁶, parafii ryńskiej Sapatki³⁷; kronika Elku Horcha³⁸, kronika Węgorzewa J. Zachaua³⁹, kronika Pasymia B. Wosiena⁴⁰, Wielbarka E. Merksa⁴¹, Szczytna H. Golluba⁴². Niewielką monografię otrzymały też Mikołajki, pióra F. Kocha, natomiast szczegółową Okartowo i okolice autorstwa K. Maczkowskiego⁴³. Dzieje zamku ryńskiego do XVI w. spisał H. Hess von Wichdorff⁴⁴. Wartość tych prac polega dzisiaj głównie na wykorzystaniu bogatych materiałów archiwalnych i to na ogół in extenso.

Większość badań nad rozwojem osadnictwa przeprowadzono w latach trzydziestych XX w. W wielu przypadkach stanowią one podstawę dotychczasowej wiedzy na ten temat. Powstały wówczas dwie ciekawe prace O. Barkowskiego o osadnictwie w okręgu ryńskim i straduńskim do XVIII w.⁴⁵, w których autor dosyć dokładnie przedstawił powstawanie kolejnych osad. Słabo natomiast ukazał przemiany prawne i społeczne oraz pochodzenie osadników. Badania z tego okresu stanowią również podstawę dotychczasowej wiedzy na temat okręgu węgorzewskiego. Powstała wówczas solidna praca F. Grigata przedstawiająca osadnictwo obszaru wokół Mamr⁴⁶. Wymienić jeszcze należy poprawne, aczkolwiek dosyć ogólne prace Ch. Moczarski o okolicach Elku⁴⁷ i pracę R. Seeberg-Elverfeldta o osadnictwie w okolicach Pizsa⁴⁸. Nieco wcześniej powstała również ciekawa praca E. Saborowskiego o osadnictwie

34 Wyd. we Lwowie 1882, zob. s. 467 i n.

35 Zob. M. Gerss, *Geschichte und Chronik von Rydzewen*, Masovia, 1896, H. 2, ss. 8–23; 1897, H. 3, ss. 45–86.

36 E. Trincker, *Chronik der Gemeinde Lötzen*, Lötzen 1912; wyd. polskie: *Kronika gminy leckiej [giżyckiej]*, Giżycko 1997, przeł. R. Wolski, oprac. i wstępem poprzedził G. Białuński przy współpracy J. Sekty.

37 A. Sapatka, *Chronik der evangelischen Kirchengemeinde Rhein in Ostpr.*, Königsberg 1904.

38 Horch, *Chronik der Stadt Lyck*, Lyck 1859.

39 J. Zachau, *Chronik der Stadt Angerburg*, Angerburg 1921.

40 B. Wosien, *Chronik der Stadt Passenheim*, [b.m.], 1923 (mps).

41 E. Merks, *Geschichte der Stadt Willenberg*, Willenberg 1936.

42 H. Gollub, *Geschichte der Stadt Ortelsburg*, Ortelsburg 1926; por. tegoż, *Der Kreis Ortelsburg zur Ordenszeit*, Prussia, 1926, z. 26, ss. 241–273.

43 K. Maczkowski, *Eckersberg*, Hamburg 1986, przedruk z Masovii, 1899.

44 H. Hess von Wichdorff, *Beiträge zur Geschichte der Ordenschlosses Rhein im Kreise Lötzen in Maswen*, Masovia, 1926, z. 31, ss. 111–153.

45 O. Barkowski, *Beiträge zur Siedlungs- und Ortsgeschichte des Hauptamtes Rhein*, *Altpreuussische Forschungen*, 1934, Jg. 11, ss. 197–224; tegoż, *Quellenbeiträge zur Siedlungs- und Ortsgeschichte des Hauptamtes Stradunen—Oletzko*, *ibidem*, 1936, Jg. 13, ss. 183–223.

46 F. Grigat, *Die Besiedlung des Mauerseegebietes im Rahmen der Kolonisation Ostpreussen*, Königsberg 1937. Wcześniej powstała podobna praca, choć bardziej ogólna, zob. W. Schibilla, *Siedlungsgeographie des Mauerseegebietes*, Königsberg 1933 (mps).

47 Ch. Moczarski, *Der Kreis Lyck, ein ostpreußischer Wirtschaftsraum*, Königsberg 1938; przedruk w: *Sudauen. Blätter zur Heimatgeschichte des Kreises Lyck*, Hagen 1968, Folge 5.

48 R. Seeberg-Elverfeldt, *Der Verlauf der Besiedlung des ostpreussischen Amtes Johannsburg bis 1818*, *Altpreuussische Forschungen*, 1934, Jg. 11, ss. 39–62.

w starostwie szczycieńskim⁴⁹. Do tych prac przyczynkarskich dodajmy dwie prace syntetyczne o osadnictwie: K. Kasiske *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens im östlichen Preussen bis zum Jahre 1410*⁵⁰ oraz jego kontynuatora K. Riela o osadnictwie w Prusach Krzyżackich w latach 1410—1466⁵¹.

Lata powojenne przyniosły uzupełnienie tych badań dla starostwa piskiego i elckiego. Niestety obie prace pozostały nie opublikowane, chodzi mianowicie o pracę B. Gebauera o początkach osadnictwa w Elckiem, napisaną pod kierunkiem W. Hubatscha oraz pracę H. Kocha o osadnictwie w Piskiem⁵². Uzupełnienie tej ostatniej pracy stanowi źródłowa rozprawa H. L. Hoffmanna-Bagińskiego o dobrach służebnych w rejonie Pisz⁵³. Natomiast pozostałe prace obejmujące tę tematykę opierały się w zasadzie na dotychczasowych osiągnięciach. Wymienić trzeba w pierwszej kolejności syntezy W. Chojnackiego, A. Żabko-Potopowicza, K. Górskiego i H. Wunder⁵⁴. Szczegółowiej rejonem naszych badań zajmowano się w poszczególnych monografiach miejscowości i powiatów, jednak tylko bardzo ogólnie traktujące zagadnienia średniowiecza, w tym zwłaszcza prace polskie⁵⁵. Dopiero ostatnio pojawiła się nowa monografia o procesach osadniczych i społecznych w starostwie ryńskim i leckim autorstwa G. Białuńskiego⁵⁶, a wkrótce powinny ukazać się prace o pozostałych starostwach.

Słabo zbadany jest proces przemieszczania się osadników, znany jedynie ogólne tendencje (osadnicy z Mazowsza), ale brak pracy szczegółowo ukazującej migracje. Dopiero ostatnio szerzej zajął się sprawą O. Wank⁵⁷. Pomocne mogą

49 E. Saborowski, *Besiedlung und Nationalitätenverhältnisse des Hauptamtes Ortelsburg (zur Zeit der Herrschaft des Deutschordens)*, Masovia, 1925, H. 30, ss. 97—176.

50 Wyd. w Królewcu w 1934 r.

51 K. Riel, *Die Siedlungstätigkeit des Deutschen Ordens in Preussen in der Zeit von 1410—1466*, *Altpreussische Forschungen*, 1937, Jg. 14, ss. 224—267.

52 B. Gebauer, *Die Entwicklung der Siedlungslandschaft in Süd-Ostmasuren (Kreis Lyck), unter besonderer Berücksichtigung der Siedlungsgenese. Ein Beitrag zur Kulturlandschaftsordnung im deutschen Osten*, Göttingen 1959 (mps); H. Koch, *Die Geschichte der Besiedlung des Kreises Johannisburg*, Universitäts Bibliothek Münster, sygn. U 656 (mps).

53 H. L. Hoffmann-Bagiński, *Die Dienstgüter des Amtes Johannisburg*, Hamburg 1992. W historiografii polskiej odnotować należy, niezbyt jednak udaną, pracę F. J. Maciejewskiej, *Geneza, rozwój i przemiany sieci osadniczej regionu piskiego od XIII wieku do 1988 roku*, Olsztyn 1995.

54 W. Chojnacki, *Osadnictwo polskie na Mazurach w XIII—XVIII w.*, w: *Szkice z dziejów Pomorza*, t. 2, Warszawa 1959; A. Żabko-Potopowicz, *Rys historyczny wsi w Prusach polskich*, *Gospodarstwo Wiejskie na Ziemiach Odzyskanych*, t. 1, Warszawa 1950, ss. 1—33; H. Wunder, *Siedlung und Bevölkerung im Ordenstaat, Herzogtum und Königreich Preussen (13.—18. Jahrhundert)*, w: *Ostdeutsche Geschichts- und Kulturlandschaften*, cz. 2: *Ost- und Westpreussen*, wyd. M. Rothe, Köln 1987, ss. 67—98; K. Górski swoje badania rozpoczął już w okresie międzywojennym zob. tenże, *Początki kolonizacji polskiej w Prusach*, *Strażnica Zachodnia*, 1933, R. 12, nr 4, ss. 549—563; tenże, *Z dziejów żywołu polskiego w Prusach od 1525 r. do 1772 r.*, *Jantar*, 1939, R. 3, ss. 1—12; por. ostatnio K. Conrad, *Der Deutsche Orden und sein Landesausbau in Preußen*, w: *Deutscher Orden 1190—1990*, hrsg. U. Arnold, Lüneburg 1997, ss. 83—106.

55 Nie miejsce tutaj na omawianie i wyszczególnianie tych prac. Trzeba jednak podkreślić ich bardzo różnicowaną wartość. Często główną ich zaletą stanowi materiał źródłowy, szczególnie jeśli chodzi o monografie niemieckie.

56 G. Białuński, *Osadnictwo regionu Wielkich Jezior Mazurskich od XIV do początku XVIII w. — starostwo leckie (gizyckie) i ryńskie*, Olsztyn 1996.

57 O. Wank, *Bevölkerungsfluktuation zwischen Ostpreussen und den Nachbarländern vom 16. bis 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte mit zugehörigen Namenlisten*, APG NF, 1994,

być prace przedstawiające sytuację szlachty i chłopów mazowieckich J. Gierowskiego, W. Smoleńskiego, S. Śreniowskiego, S. Szczotki⁵⁸. Najistotniejsze dane na temat pochodzenia osadników znajdujemy jednak w pracach omówionych wyżej, obejmujących przemiany osadnicze tego regionu.

W sprawach osadniczych otrzymujemy więc niepełny obraz powstawania kolejnych osad, nazwiska lokatorów, przy czym w wielu pracach występują znaczne różnice. Nie omówiono dokładnie przemian społecznych i prawnych towarzyszących temu procesowi, również kwestia intensyfikacji kolonizacji mazowieckiej wymaga dokładniejszego zbadania (kiedy właściwie nastąpiła i kiedy miało miejsce jej nasilenie). Wykorzystanie wspomnianych źródeł jest zatem niepełne, ponadto nie powstała ani jedna praca będąca całościowym spojrzeniem na procesy osadnicze.

Wiele prac dotyczy tematu zróżnicowania społecznego i prawnego ludności, są to prace: głównie autorów niemieckich z przełomu XIX i XX w. G. Aubina⁵⁹, W. Brünnecka⁶⁰, H. Plehna⁶¹ oraz E. Wilke⁶². Do tego należy dodać późniejsze opracowania H. Zinsa, W. Henninga, H. Patze i M. Biskupa o sytuacji chłopów w państwie krzyżackim⁶³, J. Szwagrzyka o wolnych (głównie czasach w Prusach Książęcych)⁶⁴. Na temat szlachty pruskiej pisali G. A. Mülverstedt, G. Sommer-

t. 24, ss. 125—218. Z wcześniejszych prac wymienić należy pracę F. Gausego, *Polnische Einwanderung in die Komturei Osterode nach dem 2. Thorner Frieden (1466)*, *Altpreuussische Forschungen*, 1924, Jg. 1, ss. 25—40; A. Döhring, *Über die Herkunft der Masuren*, Königsberg 1910, choć obie nie dotyczą omawianego obszaru. O tym zob. G. Białuński, *Z dziejów osadnictwa krainy Wielkich Jezior Mazurskich. Pochodzenie osadników na przykładzie starostwa leckiego (giżyckiego) w XVI—XVII w.*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* (dalej: KMW), 1993, nr 3, ss. 391—401. O migracji osadników pomiędzy Warmią a Prusami Książęcymi zob. A. Birch-Hirschfeld, *Ein- und Auswanderung zwischen Ermland und Herzogtum Preussen im 16. und 17. Jahrhundert*, *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlandes*, 1935, Bd. 25, ss. 520—535.

58 J. Gierowski, *Kartki z rodowodu biedoty wiejskiej*, Warszawa 1951; tenże, *Szlachta mazowiecka wobec sąsiada pruskiego w: Europa — Słowianie — Polska. Studia ku czci prof. K. Tymienieckiego*, Poznań 1970, ss. 501—516; W. Smoleński, *Szkice z dziejów szlachty mazowieckiej*, Kraków 1908; S. Śreniowski, *Zbiegostwo chłopów w dawnej Polsce jako zagadnienie ustroju społecznego*, Warszawa 1948; S. Szczotka, *Uwagi o zbiegostwie chłopów w dawnej Polsce*, w teżej: *Z dziejów chłopów polskich*, Warszawa 1951, ss. 7—116.

59 G. Aubin, *Zur Geschichte des gutsherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Ostpreussen, von der Gründung des Ordensstaates bis zur Steinischen Reform*, Leipzig 1910.

60 W. Brünneck, *Zur geschichte des Grundeigentums in Ost- und Westpreussen*, Bd. 1—2, Berlin 1891—1896.

61 H. Plehn, *Zur Geschichte der Agrarverfassung von Ost- und Westpreussen*, *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte*, 1904, Bd. 17, ss. 43—126, 1905, Bd. 18, ss. 61—122.

62 E. Wilke, *Die Ursachen der preussischen Bauern- und Bürgerunruhen 1525 mit Studien zur ostpreussischen Agrargeschichte der Ordenszeit*, *Altpreuussische Forschungen*, 1930, Jg. 7, ss. 33—81, 181—222. Cenną pracą jest też rozprawa R. Steina, *Die Umwandlung der Agrarverfassung Ostpreußens durch die Reform des neunzehnten Jahrhunderts*, Bd. 1: *Die ländliche Verfassung Ostpreußens am Ende des achtzehnten Jahrhunderts*, Jena 1918 (wyd. 2, Hamburg 1997), choć dotyczy późniejszego okresu, zawiera wiele informacji dla celów porównawczych. Dodam też M. Dygo, *Feudalizm w Prusach XIII—XVI wieku*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 1998, t. 58, ss. 143—153.

63 H. Zins, *Powstanie chłopskie w Prusach Książęcych w 1525 r.*, Warszawa 1953; W. Henning, *Herrschaft und Bauernuntertänigkeit. Beiträge zur Geschichte der Herrschaftsverhältnisse in den ländlichen Bereichen Ostpreussens und des Fürstentums Paderborn vor 1800*, Würzburg 1964; H. Patze, *Die deutsche bäuerliche Gemeinde im Ordensstaat Preussen*, w: *Die Anfänge der Landgemeinde und ihre Wesen*, Konstanz 1964, ss. 149—200; M. Biskup, *Powinności pańszczyźniane chłopów czynszowych w Prusach Krzyżackich w pierwszej połowie XV w.*, *Przegląd Historyczny*, 1962, ss. 313—343.

64 J. Szwagrzyk, *Stan liczebny i rozmieszczenie posiadłości ziemskich ludności wolnej na obszarze dzisiejszego województwa olsztyńskiego w XVI i XVII w.*, *Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, 1965, t. 27, ss. 69—113.

feldt oraz G. Białuński⁶⁵. Wiele informacji o sytuacji miast i mieszczan znajdujemy u T. Lewerenz *Die Grossenentwicklung der Kleinstädte in Ost- und Westpreussen bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, nadto w pracach W. Krimpenforta, M. Northa i G. Białuńskiego⁶⁶, a ostatnio przede wszystkim w opracowaniach G. Michelsa⁶⁷. Odnotować trzeba ostatnią pracę J. Martensa o zagrodnikach na terytorium państwa krzyżackiego w średniowieczu, choć dla Mazur trochę schematyczną⁶⁸. Działalność majątków państwowych znalazła się w centrum zainteresowań badawczych H. Schweichlera i H.H. Wächter⁶⁹. Oddzielnie omówione zostało również młynarstwo, rybołówstwo i karczmarstwo, choć jak dotąd nie wyczerpująco⁷⁰. Natomiast o prawach nadawanych mieszkańcom pisali G. Kisch⁷¹, J. Małek, Z. Zdrójkowski⁷², K. Górski oraz

65 G. A. Mülverstedt, *Die Vasallen Register und (Vasallen) Tabellen der Hauptämter in Masuren*, Masovia, 1906, H. 11, ss. 80—100; tenże, *Zur Masurischen Orts- und Adelskunde*, ibidem, 1901, H. 7, ss. 14—38; G. Sommerfeldt, *Aus der Güterleben des 16. und 17. Jahrhunderts*, Masovia, 1907, H. 12, ss. 154—168; 1909, H. 14, ss. 194—202; G. Sommerfeldt, *Die von Lehndorff im 13.—15. Jahrhundert*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, 1904, Bd. 46, ss. 103—119; tenże, *Gehlweiden und Groß-Rominten in Urkunden und Akten des 16. bis 19. Jahrhunderts*, Masovia, 1901, H. 7, ss. 129—172; tenże, *Von masurischen Gütersitzen in besonderer Beziehung auf den 16. bis 18. Jahrhundert*, Altpreussische Monatsschrift, 1913, Bd. 50, ss. 147—161, 279—298, 484—501, 558—585; 1914, Bd. 51, ss. 353—367, 477—506, 607—620; 1920, Bd. 57, ss. 95—121, 587—627; tenże, *Zur Lehndorf Genealogie*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins, 1907, Bd. 49; ss. 101—130; 1913, Bd. 55, ss. 49—75; G. Białuński, *Szlachta i dobra szlacheckie w starostwie ryńskim w Prusach Książęcych (do XVIII w.)*, KMW, 1994, nr 1, ss. 13—22. Odnotować należy prace o rodach szlacheckich, zwłaszcza działających w krainie Wielkich Jezior Mazurskich — Króstenów, Fincków, von Heydecków, zob. H.H. Diehlmann, *Die von Krösten*, APG NF, 1977/1978, Bd. 10, ss. 148—152; a zwłaszcza tegoż, *Die Dienstgüter des Amtes Rein in Preussen* [mps]; E. Joachim, M. Klinkenberg, *Familien — Geschichte des gräflich von Finckensteinischen Geschlechts*, Bd. 1—2, Berlin 1920—1921; W. Heidecke, *Die Herren zu Heydeck*, Altpreussische Geschlechterkunde, 1936, Jg. 10, ss. 89—96. Wspomnieć trzeba jeszcze pracę G. A. Mülverstedta, *Der Herrenstand in Preussen. Mit besonderer Beziehung auf die Herren zu Eulenburg*, w: *Diplomatorium Illeburgense*, Tl. 2, Magdeburg 1879.

66 Praca T. Lewerenz ukazała się w Marburgu/Lahn w 1976 r.; W. Krimpenfort, *Der Grundbesitz der Landstädte Herzogtums Preussen. Geschichte, Wirtschaft, Recht, Sozialordnung*, Marburg/Lahn 1979; M. North, *Miasto, domena i okolice w Prusach Książęcych (na przykładzie miasta i domeny Ostróda w XVI i XVII w.)*, Zapiski Historyczne, 1987, t. 52, z. 1, ss. 69—77; G. Białuński, *Elementy życia gospodarczego Lecu (Giżycka) w XVI—XVII wieku*, KMW, 1993, nr 4, ss. 547—552.

67 G. Michels, *Zur Wirtschaftsentwicklung von Kleinstädten und Flecken im Ordensland und Herzogtum Preußen (bis 1619)*. *Gilgenburg — Hohenstein — Neidenburg — Ortelsburg — Willenberg*, Institut Nordostdeutsches Kulturwerk Lüneburg, Lüneburg 1996, s. 236; por. tegoż, *Passenheim — Zeiten einer Stadt*, Leer 1992 oraz *Zur Wirtschaftsentwicklung von Passenheim im Ordensland und Herzogtum Preussen bis 1619*, Lüneburg 1988.

68 J. Martens, *Die ländliche Gartensiedlung im mittelalterlichen Preußen*, Lüneburg 1997.

69 H. Schweichler, *Das Domänenwesen unter Herzog Albrecht in Preussen*, Lötzen 1911; H.H. Wächter, *Ostpreussische Domänenverwerke im 16. und 17. Jahrhundert*, Beihefte zum Jahrbuch der Albertus-Universität, Bd. 19, Würzburg 1958.

70 G. Kisch, *Das Mühlenregal im Deutschordensgebiete*, Zeitschrift der Savigny — Stiftung für Rechtsgeschichte, 1928, Bd. 48, ss. 176—193; tenże, *Das Fischereirecht in Deutschordensgebiet. Beiträge zu seiner Geschichte*, Sigmaringen 1978; H. Steffen, *Das ländliche Krugwesen im Deutschordensstaate*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichte Vereins, 1916, Bd. 56, ss. 217—245.

71 G. Kisch, *Die Kulmer Handfeste*, Stuttgart 1931; tenże, *Forschungen und Quellen zur Rechts- und Sozialgeschichte des Deutschordenslandes*, Bd. 1—3, Sigmaringen 1973—1978.

72 J. Małek, *Prawo chełmińskie w Prusach Krzyżackich (1466—1525) i Prusach Książęcych (1525—1620)*, w tegoż: *Dwie części Prus. Studia z dziejów Prus Królewskich w XVI—XVII wieku*, Olsztyn 1987, ss. 97—114; Z. Zdrójkowski, *Zarys dziejów prawa chełmińskiego 1233—1862. Studium na siedemsetpięćdziesięciolecie wydania przywileju chełmińskiego oraz lokacji Chełmna i Torunia*, Toruń 1983. Spore znaczenie mają też zbiory artykułów w: *Studia Culmensia Historico-Juridico* czyli *Księga Pamiątkowa 750-lecia prawa chełmińskiego*, pod. red. tegoż, t. 1—2, Toruń 1988—1990.

A. Szorc⁷³, a przede wszystkim wspomniani wyżej autorzy niemieccy. Pomimo tak wielu prac, nadal brakuje pełnego ujęcia zmian w tych dziedzinach na obszarze wschodnich Mazur i np. omówienia grup społecznych występujących tylko tutaj, np. oraczy czy benderów.

Kolejnym zjawiskiem, które zajmowało badaczy, była sprawa nazewnictwa osobowego, miejscowego i topograficznego. Nazewnictwem osobowym na Mazurach zajmowali się R. Trautmann, M. Mechow, E. Lewy⁷⁴, głównie zaś nazwami pochodzenia pruskiego. Źródła i opracowania dla celów stworzenia słownika nazw osobowych Mazur opracował W. Chojnacki⁷⁵, zaś krótką ich charakterystykę dał G. Białuński⁷⁶. Nazwy miejscowe zostały opracowane przez H. Górnowicza, R. Abramowskiego i ostatnio przez R. Przybytek i K. Szcześniak⁷⁷. Należy jeszcze dodać pracę G. Gerullisa *Die altpreussischen Ortsnamen*⁷⁸ oraz ostatni słownik V. N. Toporowa⁷⁹. Nazwy fizjograficzne zebrał i opracował G. Leyding, dodam jeszcze prace M. Biolik i A. Pospiszylowej, ta ostatnia wyłącznie dla celów porównawczych⁸⁰.

Granice i zmiany administracyjne zostały ogólnie przedstawione przez M. Toeppena w *Historisch-comparative Geographie von Preussen* oraz w krótkim rysie J. Małka. O granicy państwowej pisali K. Forstreuter i E. Kowalczyk⁸¹. Ustrój terytorialny państwa krzyżackiego stał się przedmiotem zainteresowania K. Górskiego, a przede wszystkim P. G. Thielen⁸². Państwo krzyżackie po

73 K. Górski, *Ustrój państwa i zakonu krzyżackiego*, Gdynia 1938; A. Szorc, *Dominium warmińskie 1243—1772. Przywilej i prawo chełmińskie na tle ustroju Warmii*, Olsztyn 1990.

74 R. Trautmann, *Die altpreussischen Personennamen*, Göttingen 1925; M. Mechow, *Prussische Namen als deutsche Familiennamen*, APG NF, 1975, Bd. 8, ss. 321—348; tenże, *Preussische Namenreste in Masuren*, APG NF, 1987, Bd. 17, ss. 175—180; E. Lewy, *Die altpreussischen Personennamen*, Breslau 1904.

75 W. Chojnacki, *Słownik polskich nazw osobowych na Mazurach i Warmii*, KMW, 1988, nr 3—4, ss. 387—402.

76 G. Białuński, *Nazwy osobowe na Mazurach w XV—XVIII w. (ze szczególnym uwzględnieniem Krainy Wielkich Jezior Mazurskich)*, Onomastica, 1996, t. 41, ss. 83—95.

77 H. Górnowicz, *Rodowe nazwy miejscowe Mazur i Warmii*, KMW, 1965, nr 2, ss. 197—223; R. Abramowski, *Die Ortsnamen des Kreises Sensburg, Masovia*, 1926, H. 31, ss. 47—55; R. Przybytek, *Ortsnamen baltischer Herkunft im südlichen Teil Ostpreussens. (Nazwy miejscowe pochodzenia bałtyckiego w południowej części Prus Wschodnich)*, Stuttgart 1993; K. Szcześniak, *Nazwy miejscowości byłych powiatów gołdapskiego i oleckiego*, Gdańsk 1994. Należy jeszcze dodać cenną pracę A. Pospiszylowej, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy miejscowe*, Olsztyn 1987.

78 Opublikowana w Berlinie i Lipsku w 1922 r.

79 V. N. Toporow, *Prusskij jazyk*, Moskwa 1975—1990.

80 Opracowania G. Leydinga nazw fizjograficznych znajdują się w poszczególnych monografiach miast: *Giżycko. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1983; *Pisz. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1970; *Mragowo. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1975; *Kętrzyn. Z dziejów miasta i okolic*, Olsztyn 1978; por. też G. Leyding, *Słownik nazw miejscowych Okręgu Mazurskiego*, cz. 2: *Nazwy fizjograficzne (zlokalizowane)*, Poznań 1959; M. Biolik, *Hydronomia dorzecza Pregoty z terenu Polski*, Olsztyn 1987; A. Pospiszylowa, *Toponimia południowej Warmii. Nazwy terenowe*, Olsztyn 1990.

81 Praca M. Toeppena ukazała się w Gotha 1858; J. Małek, *Granice państwowe, kościelne i administracyjne Prus Książęcych w XVI wieku*, KMW, 1966, nr 1, ss. 131—139; K. Forstreuter, *Die Entwicklung der Grenze zwischen Preußen u. Litauen seit 1422*, *Altpreussische Forschungen*, 1941, Jg. 18, ss. 50—70; E. Kowalczyk, *Topografia granicy mazowiecko-krzyżackiej w świetle ugody granicznej z listopada 1343 roku*, *Kwartalnik Historyczny*, 1992, nr 1, ss. 33—58.

82 K. Górski, *Ustrój państwa i zakonu krzyżackiego*, Toruń 1938; P. G. Thielen, *Die Verwaltung des Ordenstaates Preussen, vornehmlich im 15. Jahrhundert*, Köln—Graz 1965; por. też G. A. Mülverstedt, *Zur Verwaltungsgeschichte und zur Ortskunde Masurens zu Anfang des 16. Jahrhunderts*, Masovia, 1907, H. 12, ss. 39—48.

drugim pokoju toruńskim ukazał natomiast L. Dralle⁸³. Ostatnio ukazał się też cenny materiał S. Józwiaka o pierwszym komturstwie ryńskim⁸⁴. Jeszcze słabiej rozpoznane są dzieje parafii, które należy badać ściśle z rozwojem osadnictwa⁸⁵. Przydatne dla tego zagadnienia są na pewno prace A. Harnocha i W. Chojnackiego⁸⁶. Cenne pod tym względem jest wydawnictwo kartograficzne wydawane pod redakcją Morensenów i R. Wenskusa⁸⁷, tutaj wiele ciekawych zestawień na temat osadnictwa, administracji, zaludnienia itd., niestety czasami zbyt uproszczone i niepełne.

Na temat dziejów lasu i jego wykorzystania świetną pracę dał F. Mager⁸⁸, w języku polskim najlepsze opracowanie o Puszczy Piskiej napisał na podstawie Magera — T. Brzeczowski⁸⁹, a G. Białuński dał przyczynek o leśnictwie na Mazurach południowo-wschodnich⁹⁰. Szlaki komunikacyjne dokładnie opracowali F. Bruns i H. Weczerka, a za nimi W. Szulist⁹¹. O kłęskach nękających mieszkańców tej krainy informacje zebrał A. Walawander⁹², zaś wojny najpełniej opracował M. Biskup⁹³. Wreszcie politykę pieniężną państwa zakonnego najpełniej omówił O. Volckart⁹⁴.

Wspomniane w pierwszej części źródła stanowią niezwykle bogaty i różnorodny zbiór, którego pełne ponowne wykorzystanie w celu opracowania nowej syntezy tego obszaru jest niezbędne, zwłaszcza na tle stanu dotychczasowej literatury fachowej traktującej ten obszar marginesowo.

83 L. Dralle, *Der Staat des Deutschen Ordens in Preussen nach dem 2. Thorner Frieden*, Wiesbaden 1975.

84 S. Józwiak, *Pierwsze komturstwo ryńskie (1393—1397). Powstanie, rozwój terytorialny, likwidacja*, w: *Prusy — Polska — Europa*, Toruń 1999, ss. 211—229.

85 M. Biskup, *Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach Krzyżackich w wiekach XIV—XV*, KMW, 1983, nr 2—3, ss. 199—217.

86 A. Harnoch, *Chronik und Statistik der evangelischen Kirchen in der Provinzen Ost- und Westpreussen*, Neidenburg 1890; W. Chojnacki, *Zbory polskie ewangelickie w byłych Prusach Wschodnich w XVI—XX w.*, Warszawa 1956.

87 *Historisch-geographischer Atlas des Preußenlandes*, wyd. H. Mortensen, G. Mortensen, R. Wenskus, H. Jäger; Wiesbaden—Stuttgart 1968—1989, Lf. 1—15.

88 F. Mager, *Der Wald in Altpreussen als Wirtschaftsraum*, Köln 1960, należy także dodać wcześniejszą pracę O. Schlütera, *Wald, Sumpf und Siedlungsland in Altpreussen vor der Ordenzeit*, Halle 1921.

89 T. Brzeczowski, *Dzieje Puszczy Piskiej*, w: J. Śliwiński, *Z dziejów Rucianego—Nidy*, ss. 48—100. Krótki zarys dziejów Puszczy Piskiej dał wcześniej H. Uggla, *Puszcza Piska*, w: *Dzieje lasów leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, Warszawa 1965, ss. 565—572.

90 G. Białuński, *W sprawie lasów i leśnictwa w południowo-wschodnich Mazurach od XIV do początku XVIII wieku*, KMW, 1996, nr 3, ss. 433—447.

91 F. Burns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, Köln—Graz 1962; W. Szulist, *Ważniejsze łądowe szlaki handlowo-komunikacyjne Warmii i Mazur z XVI—XVII wieku*, KMW, 1972, nr 2—3, ss. 297—318.

92 A. Walawander, *Kronika kłęsk elementarnych w Polsce i w krajach sąsiednich w latach 1450—1586*, t. 1—2, Lwów 1932—1935.

93 Zwłaszcza M. Biskup, *Trzynastoletnia wojna z Zakonem Krzyżackim 1454—1466*, Warszawa 1967; tegoż, *„Wojna pruska” czyli walka Polski z Zakonem Krzyżackim z lat 1519—1521*, Olsztyn 1991; tegoż, *Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim 1308—1521*, Gdańsk 1993.

94 O. Volckart, *Die Münzpolitik im Ordenstand und Herzogtum Preußen von 1370 bis 1550*, Wiesbaden 1996.

**Quellen und Literatur zur Geschichte der südöstlichen Gebiete
des Deutschordensstaates (bis 1525)****Z u s a m m e n f a s s u n g**

Im Beitrag werden die Quellen und das Schrifttum zu den südöstlichen Gebieten des Deutschordensstaates im Mittelalter ausgewertet. Die Ausführungen werden allerdings auf das spätere Ostmasuren eingeschränkt (bis hin zu den Ämtern Seehesten und Ortelsburg). Behandelt werden die Archivalsammlungen in Polen und Deutschland sowie gedruckte Quellen. Weiterhin wurde der Forschungsstand zu diesem Gebiet rekapituliert; es wird festgestellt, daß dieser nicht sehr fortgeschritten sei und das Gebiet bislang nur am Rande sonstiger Teile des Deutschordensstaates behandelt wurde. Es wird auf die Notwendigkeit einer neuen Synthese der Geschichte Masurens im Mittelalter hingewiesen.